

ונשטמרו על-פי-רוב במסורתן של הכנסיות הנוצריות (שלא היתה קפדנית במיוחד). ספרים אלו אינם אלא מבחר מקרי מתוך ספרות יהודית עשירה שנתחברה באותם הדורות (350 לפסה"ג — 150 לספה"ג בקירוב), והידועה לנו גם מן המגילות הגנוזות (ע"ע מגילות מדבר יהודה, מגילות גנוזות) ומספריהם של מחברים יהודים כותבי יוונית (פילון האלכסנדרוני, יוסף בן מתתיהו ואחרים).

ספרות זו, במידה שנכתבה עברית, היא המשך למסורת הספרותית של המקרא; והיא משלימה ומחקה את ספרי המקרא ונסמכת עליהם בדרכים שונות (עיין לקמן). אמנם ברוב תקופת חיבורה של ספרות זו עוד לא היה המקרא מצוי כקובץ חתום ומקודש של כ"ד ספרים. אבל יחס של כבוד והערצה לספרות שמימי בית ראשון מתגלה ביניהם של עזרא ונחמיה; ויחס זה, שהלך ונתגבש, הביא במרוצת הדורות לידי קביעתה של הרשימה הסגורה של כ"ד ספרים. גיבושו של המקרא כקובץ מקודש היה תהליך דו-קוטבי: מצד אחד פעלה שאיפה להשלימו ביצירה חדשה, מצד שני פעלה ההרגשה שדברים אלו, שנאמרו בנבואה (ברוח הקודש), אין להוסיף עליהם דברים שנאמרו משפסקה נבואה מישראל (ע"ע נבואה). תוצאת התהליך, שנסתיים רק בסוף בית שני (ואין אנו יודעים בדיוק אימתי נסתיים), היתה זאת: רוב ספרי המקרא שנתקדשו (כ"ד הספרים) הם מימי בית ראשון ומתחילת ימי בית שני; וכל הספרים שלא הוכנסו למקרא הם מן התקופה שלאחר הפסקת הנבואה, אבל אחדים מספרי המקרא (כגון דניאל וקהלת) מאוחרים הם מן הקדומים שבספרים החיצוניים שבידנו (כגון ס' טוביה). התהליך ניכר לא רק בספרים שלמים, אלא אף בפרקים: ספרי אסתר ודניאל נכנסו למקרא העברי בגרסה קצרה, ומחוצה לו היו מצויים בגרסה מורחבת (גרסת תרגום השבעים). וכן נמצאה בקמראן מגילה (קטועה בתחילתה) שכללה כנראה את כל מזמורי השליש האחרון של ס' תהלים בתוספת מזמורים חיצוניים אחדים; (ועיין לקמן).

2. אבדן הספרים החיצוניים ליהדות. — כנראה לא הקפידו ברוב ימי בית שני על הפרדה חמורה בין כתבי הקודש ובין הספרים שלא נתקדשו, וייתכן שהורמים המרובים ביהדות של אותם דורות נהגו בעניין זה בדרכים שונות. אבל אחר החורבן, משהתחילה הוראת התנאים לקבוע את התפתחותה ההיסטורית של היהדות, החמירו בעניין. ספרי המקרא הועתקו ונמסרו בקפדנות, ובשאר דברי הספרות לא הקפידו ואף התנגדו לקריאתם (וממילא להעתיקם). הספרים החיצוניים נשתכחו מישראל מעט-מעט. באחדים מהם הוסיפו לקרוא עד תחילת ימי-הביניים (כגון ס' בן-סירא). אחרים מצאם עוד היירונימוס (בעל הוולגאטה; וע"ע תרגומים קדומים למקרא) בידי היהודים (כגון נוסח ארמי של ס' טוביה; וע"ע טוביה, ס' טוביה). יש לשער שעיקר התנגדותם של התנאים לספרים החיצוניים נבעה מן הקדושה היתרה שייחסו למקרא, ומשיטתם האופיינית למסור בעלי-פה את כל חומר הלימוד שמחוץ לכתבי הקודש. היתה התנגדות-מה אפילו לקריאה בכתבי הקודש, כפי ששנינו: כל כתבי הקודש מצילין אותן מפני הדליקה בין שקורין בהן בין שאין קורין

31, 67; G. ELDERKIN, Classical Philology 35 (1940), 54-56; LAREDO-MAESO, Sefarad 4 (1944), 349-363; J. GRAY, ZAW 65 (1953), 53-59; R. G. KENT, Old Persian², New Haven 1953, 210; W. KORNFELD, Mélanges bibliques rédigés en l'honneur de André Robert, Paris 1955, 180-186; D. NEIMAN, JNES 22 (1963), 128-132; DONNER-RÖLLIG, KAI I, 50; 2, 305-309; R. GUSMANI, Lydisches Wörterbuch, Heidelberg 1964, 201-203

סְפָרִים, ספרים. — עיר ששמה כא במל"ב יז, כד, לא

(כתיב: ספרים); יח, לד = יש' לו, יט;

מל"ב יט, יג = יש' לו, יג. במל"ב יז, לא, הוזכרו גם הספרים הם תושבי ספרים. בשבעים A: Σεφαραιμ; Σεφαρουαιμ; Σεφαρουαιμ; B: Σεφαρουαιμ, Σεφαρουαιμ (כיש' הצורה משובשת (Εφαρουαιμ).

אפשר שהשם ספרים מכוון לשתי ערים שונות: א) במל"ב יז, כד, נאמר: ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעוה ומחמת וספרים ויושב בערי שומרון תחת בני ישראל וכו'. מסתבר שהתכוון הכתוב לעיר ספר — אחת מערי המקדש החשובות של ארץ בבל, שחורכותיה נמצאות 24 ק"מ מדרום-מערב לבגדד. על הגליית תושבים מספר יחד עם תושבי כותה מדר-בר באנאלים של סנחריב, נראה שהצורה ספרים היא שיבוש מן ספריים (כנוסח מגילת ישעיהו א [לו, יט; לו, יג] והשווה הכתיב ספרים במל"ב יז, לא), עקב הדמיון שבין וי' ליר' ד. לדעת כמה חוקרים, באה צורת הזוגי ספרים, לפי שהיתה העיר ספר מורכבת משני אזורים: ספר של האל שמש (Sipar sha Shamash), וספר של האלה אַנְנַתָּם (Sipar sha Annunitum). כעדותן של תעודות מן התקופה הבכ-לית הקדומה, וראיות ארכיאולוגיות. ברם, קשה להניח שעובדה זו השפיעה על היווצרות צורת הזוגי בתקופה האשורית המאוחרת.

ב) על הדעה שספרים שנוכרה במל"ב יח, לד; יט, יג = יש' לו, יט; לו, יג, היא סברים שבסוריה; ע"ע סברים. וע"ע אדרמלך; הַנַּע; עוּא; עוּה; נַבְחוּ; עַנְמֶלֶךְ; שְׁמֹרֶן.

הפירושים לכתובים, ועור:

J. HALEVY, ZA 2 (1887) 401-402; H. WINCKLER, Alttestamentliche Untersuchungen, Leipzig 1892, 101 s.; D. D. LUCKENBILL, The Annals of Sennacherib, Chicago 1924, 25; ABEL, GP 2, 456; G. R. DRIVER, ארץ-ישראל, 18*—20* (תשי"ט) טל"ב

ספרים חיצוניים וגנוזים. — [א] מהות הספרים ודרכי השתמרותם ומסירתם: 1. הג'

דרת המושג. — 2. אבדן הספרים החיצוניים ליהדות. —

3. תרגומים ליוונית ומסירתם בידי הכנסיה הנוצרית. —

4. תרגומם חזרה לעברית. — 5. תגליות של גרסות קדומות

עבריות (וארמיות) בזמן החדש. — [ב] אופיים וסוגיהם:

1. השאיפה להיצמד למקרא. — 2. יצירה עברית ויצירה

יוונית. — 3. הבחנת האופי הספרותי. — 4. המונחים אפו-

קריפה (Apocrypha) ופסבדופאגראפה (Pseudepig-)

rapha). — [ג] רשימת הספרים החיצוניים. — 1. הספרים

החיצוניים הכלולים בתרגום השבעים (אפוקריפה). — 2. הס-

פרים החיצוניים שלא נכללו בתרגום השבעים.

[א] מהות הספרים ודרכי השתמרותם ומסירתם:

1. הגדרת המושג. — החיצוניים והגנוזים הם ספרים שכתבם

יהודים בפני בית שני ובדורות הראשונים אחר חורבנו

לשוליו, משום שיוחסו למחברים מתקופת המקרא, או מטעם דומה לזה (להוציא ספריהם של יהודים כותבי יוונית שנמסרו בשם מחבריהם, ומעולם לא נחשבו חיצוניים למקרא). יתר על כן, אפשר שהנוצרים עצמם תרגמו כמה ספרים עבריים של יהודים בתחילת קיומן הנפרד של שתי הדתות, עד שלא התריפה מאד התנגדותם ליהדות. אבות הכנסייה התלבטו לגבי מידת הקדושה הראויה לספרים החיצוניים השונים שבידיהם. במשך הזמן נתקבל הנוהג לייחס קדושה לכל ספרי תרגום השבעים. על-כל-פנים נשתמרו אלו יפה, וביוונית, בתוך כלל המקרא שבידי הנוצרים. לגבי הספרים שלא נכללו בתרגום השבעים, היו חוגים שחשבו אותם ראויים לקריאה, וחוגים אחרים שפטלו אותם. ספרים אלו נשתמרו באקראי, ספר ספר ומזלו. רבים מהם נשתכחו בכנסיות המרכזיות, היוונית והלטינית, ונתקיימו בשולי המקרא שבידי הכנסיות המזרחיות השונות (הסורית, הארמנית, הסלאבית, הערבית) בשל שמרנותן; ובמיוחד נשתמרו ספרים רבים וחשובים במסורת החבשית. ספרים אלו נודעו במערב על-פיריב במאה י"ט, משהתחילה פעולתם הנמרצת של החוקרים המזרחנים. גם הספרים שנשתמרו ביוונית ובלטינית, אבל לא כחלק מן המקרא המקובל, היו צריכים לגאולה בזמן החדש, כיון שנמצאו בעותקים נדירים ולקויים, או בגירסות מרובות וסותרות זו את זו.

הספקות בכנסייה הנוצרית לגבי קדושתם של הספרים החיצוניים נתחדשו כפלוגתא חריפה בתקופת הריפורמציה באירופה. הפרוטסטנטים שללו קדושה מכל הספרים שלא נכללו במקרא העברי; ואילו הכנסייה הקתולית קבעה (בשנת 1546) קדושה לכל הספרים הכלולים בוולגאטה (כלומר, בעיקרו של דבר, הספרים הכלולים בתרגום השבעים). פלוגתא זו בין פרוטסטנטים וקאתולים עודנה משפיעה על מחקר הספרים החיצוניים בימינו.

4. תרגומם חזרה לעברית. — מציאותם של הספרים החיצוניים בידי הנוצרים היתה ידועה לחכמי ישראל בימי הביניים; והגיעו לידנו גסיונות בודדים של תרגום או של עיבוד ושילוב ביצירות אחרות כגון זה שבס' ירחמיאל. מס' טוביה הודפס תרגום עברי בשנת 1516 בקושטא, וכן ביתרגמו בתקופת ראשית הדפוס כמה ספרים חיצוניים אחרים. פעילות התרגום נתחדשה בימי ההשכלה, עם תרגומו של ס' חכמת שלמה בידי נ. ה. ווייל בשנת 1780. מלאכת התרגום המדעית היתה לאחד התפקידים של חכמת ישראל החדשה. המעשה החשוב בשטח זה היתה הכנתו של קובץ כולל של הספרים החיצוניים בעברית, בידי א. כהנא ועוזריו (תרצ"ב). ועדיין יש הצדקה לשקידה נוספת בתחום זה, כפי שהראה גרינץ בתרגומו של ס' יהודית (תשי"ז). יש גם ספרים חיצוניים שעדיין לא ניתרגמו לעברית (כגון עליית אברהם).

5. תגליות של גרסות קדומות עבריות (וארמיות) בזמן החדש. — משנתגלו בשנות התשעים של מאה י"ט חלקים מספר בן-סירא (ע"ע) העברי נצטמצמה במקצת תלותו של חקר הספרים החיצוניים בתרגומים שנשתמרו במסורת הנוצרית. כמה שרידים זעירים מספרים חיצוניים הידועים

בהן... ומפני מה אין קורין בהן מפני ביטול בית המדרש (מש' שבת טז.א). הכוונה לכתובים שאין קורין בהם בשכת בבית הכנסת, ולא לאיסור קריאה כללי באחדים מכתבי הקודש, אבל חשיבותו של לימוד בית המדרש לעומת הקריאה ניכרת דיה במאמר זה. גורם אחר היה החשש מן המינות, ואולי אף התנגדות לתוכנם של הספרים החיצוניים. ואמנם אפשר להניח שדעת חכמים לא היתה נוחה מעמדתו המדינית-היסטורית של ס' מקבים א (ע"ע), או מאמונותיו של ס' חנוך (ע"ע), וכל-שכן מהלכתו של ס' היובלים (ע"ע). אבל ברבים מן הספרים החיצוניים (טוביה, בן-סירא, מזמורי שלמה ועוד) קשה למצוא דבר שיכול היה לעורר את התנגדותם העקרונית של התנאים. לפיכך נראה שהתנגדותם היתה כללית, ולא היתה תלויה בפרטיה של השקפת-עולם מסוימת. ביטוי לגישה זו הוא מאמרו של ר' עקיבא, שהקרא בספרים חיצוניים אין לו חלק בעולם הבא (מש' סנה' יא). ובגמרא (סנה' ק, ע"ב) באו שני פירושים למאמר זה: (א) ספרי מינים (כלומר לא כל "הספרים החיצוניים" שבידנו); (ב) דעת רבי יוסף שאמר: בספר בן-סירא נמי אסור למיקרי. והנה ס' בן-סירא היה נפוץ למדי ביהדות בדרות ההם, והגמרא (שם) טורחת הרבה למצוא בבן-סירא טעם לפסול, ומכאן שר' יוסף הוא נציגה של ההתנגדות הקיצונית לכל ספר שמחוץ למקרא, שיש בו מידה של דמיון או של קרבה למקרא; אלא שאין אנו יודעים עד כמה היתה התנגדות קיצונית זו נפוצה. אפשר לומר בבירור רק זאת: ספרות שבכתב לא-מקראית נדחקה מחמת פעולתם של התנאים והאמוראים לקרן-זווית; ובמקום היצירה הספרותית והמסירה בכתב באו מאמרי התורה שבעל-פה, שהועלו על הכתב רק כמה דורות אחרי ניסוחם; רשימות פרטיות, המכונות מגילות סתרים, ואולי אף כמה יצירות שבתורת הגסתר הקדומה אפשר שנכתבו, אבל חיבורם של ספרים חשובים לשימוש הציבור ולמסירה לדורות הבאים לא נתחדש אלא בתקופת הגאונים. יחד עם זאת באו בתלמוד כמה רמזים לספרים שהיו בידי חכמים ושטיבם אינו ידוע לנו (ספר רפואות, בר' י, ע"ב; ספרי בן-לענה, ירוש' סנה' יא).

3. תרגומים ליוונית ומסירתם בידי הכנסייה הנוצרית. — בקרב יהודי חוץ-לארץ שדיברו יוונית, נתרחשה בימי בית שני התפתחות מקבילה לזו שבארץ ישראל. לשימושם ניתרגמו ליוונית גם הספרים שנתקדשו לאחר-מכן במקרא העברי, וגם חלק גדול משאר דברי הספרות שבידי יהודי ארץ-ישראל. עליהם נוספו ספרים, שיהודי חוץ-לארץ כתבם יוונית מלכתחילה. מתוך ספרות עשירה זו נתגבש חלק כמקרא היווני, המכונה תרגום השבעים (ע"ע תר-גומים). הוא כולל את כל ספרי המקרא העברי, וספרים אחרים שנכתבו עברית מלכתחילה ולא נכללו במקרא העברי, וכן כמה ספרים שנכתבו יוונית מלכתחילה. אבל יש ספרים, משני הסוגים המנויים לאחרונה, שנשארו מחוץ לתרגום השבעים. הכנסייה הנוצרית שקיבלה את מקראם של היהודים דוברי יוונית, ירשה אפוא גם את הספרים החיצוניים שנכללו בו, וגם את שאר הספרים החיצוניים שנספחו

הם נוטים להאריך לשון כעיבודם של נושאים שבשגרה, ובזאת הם נבדלים מן המקרא גופו.

הספרים שנתחברו, כנראה, בתקופה הפרסית – והם: טוביה, יהודית ושושנה – אינם עוסקים בנושאים הלקוחים מן המקרא, והם גם נבדלים מן המקרא בסגנונם ובהשקפת עולמם. אבל מסופרים בהם מאורעות שחלו כביכול בזמן המקרא (ימי ממלכת אשור, ימי נבוכדנאצר); כנראה חשו בעלי סיפורים אלה שתקופה "לא-מקראית" (לפי מושגיהם) אינה ראויה שיכתבו עליה, אף-על-פי שלאמתו של דבר משתקפת בהם תקופה מאוחרת יותר.

הדברים של ס' חכמת שלמה נאמרים כביכול מפי שלמה; אף-על-פי שהם רחוקים בתוכנם ורוחם מעולמו של שלמה. בניגוד לכך לא מצאנו בגופם של מזמורי שלמה כל שאיפה להסתיר את הזמן והמקום של חיבורם; ורק בכותרות "לשלמה" שבאו בראשי המזמורים יש מעין ייחוס לאישיות מקראית. ואמנם אפשר שהכוונה אינה אלא לרמוז שמזמורים אלו אין לייחסם לדויד, כמזמורי ס' תהלים. סגנון המזמורים דומה אמנם לסגנונם של מזמורי תהלים, אבל הדמיון הוא שטחי למדי ואינו אלא סימן להמשכה והתפתחותה של מסורת השירה העברית. הוא הדין בס' בן-סירא, הממשיך ומפתח את מסורת ספרות החכמה. ספר זה נתייחד בכך ששם מחברו נקרא עליו בגלוי, ונעדרת ממנו לגמרי השאיפה להיראות כחיבור שראוי היה להיכלל במקרא. דבר זה אמור גם בספרי המקבים, אף-על-פי שאין שמות מחבריהם נקראים עליהם (אבל ס' מקבים ב מציג עצמו כקיצור ספרו של מחבר הנקוב בשמו, וע"ע מקבים, ספרי המקבים). לעיל נסקרו כמה ספרים חיצונים שיש בהם התיימרות שנכתבו בידי אישים הנזכרים במקרא, או על-כל-פנים, בתקופת המקרא. אבל אין זה אלא נוהג ספרותי הנובע מתחושת התלות במקרא או מן הרצון להשלים את הכתוב המקראי בפרטים. שונה מזו היא דרכם של הספרים חנוך, יובלים, עליית משה, חזון עזרא ודומיהם: בהם באה טענה מפורשת שאנשי שם קדמונים קיבלום ממלאכים, אם במראות אלהים ואם ברוח-נבואה, וטענה זו כרוכה בתביעה מפורשת או רמוזה לסמכות דתית. כדי לחזק את תביעתם נזקקים בעלי ספרים אלה לסיפורים על הטמנת הספר כדי שישתמר לדורות רבים (סיום ס' עליית משה) או על כתיבתו ברוח הקודש (סוף ס' חזון עזרא, וע"ע עזרא, חזון עזרא). מצד אחר ניכרת בספרים אלו השאיפה להשלים את המקרא מבחינת תוכנו הרעיוני, כלומר: להציע במסווה "המקראי", השקוף למדי, חידושים נועזים באמונות ודעות ואף בהלכה. הצמידות למקרא היא אפוא בעיקרו של דבר משני סוגים: צמידות תמימה שבנוהג ספרותי וצמידות מכוונת מתוך טענה לסמכות דתית.

2. יצירה עברית ויצירה יוונית. – כפי שמסתבר מן התיאור דלעיל הגיעו אלינו כמעט כל הספרים החיצונים בלועזית, מהם ביוונית ומהם בתרגומים שנעשו מן היוונית. לגבי כל ספר חיצוני נתעוררה השאלה אם נכתב מלכתחילה יוונית או תורגם ליוונית מעברית (או מארמית), וממילא נחלקו החוקרים בתשובותיהם לגבי כל ספר וספר. מכל-מקום,

לנו מן המסורת הנוצרית (ס' חנוך, טוביה, יובלים; ועוד) נמצאו במערות מדבר יהודה (ע"ע מגילות מדבר יהודה, מגילות גנוזות), שרידים אלו מעטים וקטועים הם, ואינם מספיקים לקריאה שוטפת או לניתוח הנוסח, אבל עדות הם לעצם מציאותם של ספרים אלו בעברית או בארמית בתקופה הנדונה, ועדות זו יש בה כדי לסלק כמה ספקות שנתעוררו. בשנת תשכ"ד נמצא במצדה חלק גדול מספר בן-סירא, בכתב-יד שנעשה בתקופת הבית השני (י. ידין, מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה). תגלית זו מאפשרת את השוואתו של נוסח קדום, הקרוב בזמנו למקור עצמו, אל צאצאיו המאוחרים (ס' בן-סירא העברי בגלגולו המאוחר וכן התרגומים שבידי הנוצרים).

יתר על כן, בקמראן נמצאו ספרים שלא נשתמרו כלל במסורת הנוצרית כספרים חיצונים. במידה שמדובר בכתביה של כת מדבר יהודה גופה, הרי זו חטיבה ספרותית בפני עצמה, שזו הגדרתה, אבל נמצאו גם שרידים מתוך ספרות החסרה את הסימנים המובהקים של מחשבת הכת. והמהדירים של קטעי ספרים אלו כינו אותם "יצירות חיצוניות למקרא", בהיעדרו של כינוי טוב מזה. כך נתרבה המושג "ספרים חיצונים", והוא כולל כיום את המגילה החיצונית לבראשית (עיי' כרך ג, טור 586), את ס' דברי משה (עיי' שם), את החיבור הארמי המתאר את ירושלים החדשה, ואת ספר הרזים (עיי' כרך ד, טורים 649, 657) וכמה מזמורי תהלים "חדשים" (ע' לקמן). ואכן ספק הוא אם הכינוי "ספרים חיצונים" תואם יפה את החיבורים הכלתי-כיתתיים של קמראן, ואת כל שאר השרידים מספרות בית שני העתידיים להתגלות, שהרי לא נשתמרו ספרים אלו במסורתן של כנסיות נוצריות, אבל מצד אחר, הרי אופיים של החיבורים שנתגלו הוא כאופי הספרים החיצונים שנשתמרו במסורת הכנסיות הנוצריות, ובייחוד דומה מאוד היחס למקרא של המגילה החיצונית לבראשית לזה של ס' היובלים (ע"ע). בשל דמיון זה רשאים אנו לדבר על "ספרים חיצונים חדשים" שנתגלו או שעתידיים להתגלות. הכינוי ספרים חיצונים נעשה אפוא למונח נוח ומקובל, אם כי לא מדויק ביותר, לספרותה של תקופה מסוימת ביהדות.

[ב] אופיים וסוגיהם: 1. השאיפה להיצמד למקרא. – כאמור ניכרת ברוב הספרים החיצונים השאיפה להמשיך את מסורת הספרות המקראית, אם מבחינת התוכן ואם מבחינת הסגנון. הדרך הפשוטה היא השלמת המקרא במקום שהוא נראה חסר: דרך משל, מסופר בדה"ב לגיג, שמנשה התפלל אל ה'; לפיכך נמצא מי שחיבר את תפילת-מנשה. מטעם דומה לזה נתחברה תפילתם של שדרך, מישך ועבד-גנו בחנור האש (דנ' ג, כג); ותהילתם לאחר שניצלו; ותוספות שונות לס' אסתר; וכן מזמור קנ"א (שנמצא בתרגום השבעים ובנוסח אחר שנתגלה בקמראן), שבו מבאר דויד כיצד היה למשורר. אלו הן השלמות קצרות הנצמדות לכתוב המקראי. דרך חפשית מזו היא חיבורם של ספרים, שלדעת מחבריהם נאה היה להם ליאמר מפי אישים שבמקרא, כגון ס' איגרת ירמיהו וס' ברוך האפוקריפי. כל החיבורים הללו מחקים בתוכם וסגנונם את המקרא; אבל

הכינוי פסכדואפיגרפה לספרים שלא נכללו בתרגום השבעים, אלא נשתמרו (כמבואר לעיל) בשולי המקרא הנוצרי. הלשון ספרים חיצוניים וגנוזים באה לתרגם לעברית את הצירוף הלועזי אפוקריפה ופסכדואפיגרפה, אף-על-פי שאינה הולמת אותו במשמעה. השימוש במונחים הלועזיים אינו תואם בדייקנות את אופיים של הספרים שסווגו בשתי המחלקות. דרך משל, ס' חכמת שלמה הוא ספר פסכדואפיגרפי מובהק, אך נמנה על האפוקריפה כיון שהוא כלול בתרגום השבעים.

החלוקה לאפוקריפה (ספרים שנכללו בתרגום השבעים, ונעדרים מן המקרא העברי) ולפסכדואפיגרפה (ספרים שלא נכללו אף בתרגום השבעים) משקפת באופן בלתי-מדויק הבדלי אופי מסוימים בין הספרים החיצוניים. האפוקריפה הם על-פי-רוב קדומים יותר וממילא קרובים יותר לרוח המקרא. בין הפסכדואפיגרפה נמנו כל ספרי האפוקליפטיקה (מלבד דניאל, הנמנה על המקרא גופו). והם בדרך-כלל מאוחרים מן האפוקריפה ומרוחקים יותר מעולמו הרוחני של המקרא.

[ג] רשימת הספרים החיצוניים. — מבחינה מעשית אין כל קושי בעריכתה של רשימת האפוקריפה; אבל לגבי הפסכדואפיגרפה כמעט שאין הדבר אפשרי. רבים הספרים המצויים בפנינו הנידחות של הספרות הנוצרית הקדומה שאפשר לגלות בהם סימנים של מוצא יהודי ולראות בהם ספר חיצוני למקרא העברי, אבל ההכרעה קשה והמחקר עדיין לא הגיע להצבתם של חננים ברורים. עריכתם של הקבצים המדעיים של מהדורות הספרים החיצוניים, של קאוטש בגרמנית (1900), של צירלס באנגלית (1911) ושל כהנא בעברית (תרצ"ב), קבעה גם בעניין זה מעין רשימה סגורה: מה שלא הוכנס לקבצים אלה אינו מצוי בידי רוב החוקרים, וממילא אין מרבים להיזקק לו. לקמן נמנה עם הפסכדואפיגרפה מספר ספרים חיצוניים שלא נכללו במהדורתו של כהנא, אך בלא שום שאיפה למצות את כל החומר. קובץ מקיף מאוד הכולל גם ספרים שספק אם מוצאם קדום הוא הקובץ של ריסלר (גרמנית, 1928).

1. הספרים החיצוניים הכלולים בתרגום השבעים (אפוקריפה):

התוספות לס' דניאל הן שלוש: (א) שושנה. — מעשה באשה צנועה ששני זקנים אשמים ארכו לה, ומשראוה מתרחצת בגינת ביתה, ביקשו להיזקק לה. כיון שלא נענתה להם, העידו עליה עדות שקר, שראוה נואפת עם עלם אחד. דייני העדה קיבלו את עדותם וגזרו מיתה על שושנה. אז קם דניאל, שעדיין היה נער, וחקר את עדי השקר והוכיח שדבריהם סותרים זה את זה. רקע הסיפור הוא חיי עדה יהודית בגולה; בצביונו הרי זה סיפור עלילה משעשע עם דברי מוסר פשוטים. מקומו בתרגום השבעים לפני תחילתו של ס' דניאל גופו; (ב) תפילתם של שלושת הנערים בכבשן האש ותהילתם לאחר שניצלו. — שני שירים הקרובים בסגנונם לשגרתה של השירה המקראית, אך מצטיינים באריכות-לשון יתרה. הם באו להשלים את פרק ג בס' דניאל; (ג) כל ודרקון. — מלך בבל היה עובד את האליל

על-פי-רוב אפשר להגיע למסקנות ברורות למדי בעניין זה, כי שפת המקור ניכרת דרך-כלל בסגנונו של כל חיבור. ויש שנמצאת ראייה מכרעת מפרטי לשון אופייניים או מביטויים קשים ותמוהים, המתפרשים כשהם מתורגמים לעברית (או לארמית). לפיכך נתמעטה המחלוקת בשאלות אלו בדורות האחרונים של המחקר; אך לוודאות גמורה לגבי כל ספר וספר אין להגיע. ויש שאפשר לומר בוודאות שספר מסוים לא נתחבר ביוונית, אלא שאי-אפשר להכריע אם היה מקורו עברי או ארמי. במערות קמראן נמצאו מספר קטעים עבריים וארמיים של כמה ספרים חיצוניים, המש- משים ראייה לשפת מקורם (ע"ע חנוך; טוביה; יובלים).

3. הבחנת האופי הספרותי. — ההבדלים שבשפת המקור קובעים במידה מרובה גם את הבדלי האופי הספרותי. מה שנתחבר מלכתחילה יוונית מתפרש כדבעי רק במסגרת הדין בספרות ההלניסטית. לפיכך אין טעם לסיווגם ומיונם של הספרים שנכתבו יוונית (איגרת אריסטיאס, ספרי מקבים ב, ג, ד, ספרי הסיבילות, חכמת שלמה) מנקודת ראותו של מחקר העוסק בספרות העברית שיש בה משום המשך למקרא. אולם גם לגבי הספרים שנכתבו עברית אין הסיווג מועיל הרבה. הסוגים (שירה, ספורת, היסטוריוגרפיה, דברי חזון, דברי מוסר) מרובים מדי והפרטים העלולים להיכלל בכל סוג מועטים מדי. אמנם אפשר להציע הבחנה מועילה אחרת, היינו בין היצירה האפוקליפטית (ע"ע אפוקליפסה), המצטיינת באמונות ודעות מובהקות משלה (ספרי חנוך, יובלים, עליית משה, צוואות בני-יעקב, חזון עזרא, עליית אברהם, ס' אדם וחווה), ובין הספרים שאין בהם שאיפה יתירה לגלות רזים ולחקור נסתרות (טוביה, יהודית, מזמורי שלמה ועוד). הבחנה זו חופפת את ההבחנה בין שתי דרכי הצמידות לכתוב שתוארו לעיל, שכן הטענה לסמכות של חיבור קדום אופיינית לאפוקליפטיקה, ואף כרוכה בשיטתה העיונית.

כיון שהספרים החיצוניים מייצגים תקופת יצירה ספרותית של 500 שנה, ברור שיש מקום להבחנה בין המוקדמים והמאוחרים שבהם. ואמנם יכולים אנו לשער, בוודאות רבה או מועטת, את זמן חיבורם של ספרים חיצוניים רבים; ומתוך כך גם להבחין בתכונות שונות האופייניות לכל דור ודור. אף-על-פי-כן אין ידיעותינו מספיקות לסקירה שיטתית של התפתחות הספרות העברית בתקופה הנדונה.

4. המונחים אפוקריפה (Apocrypha) ופסכדואפיגרפה (Pseudepigrapha). — שני לשונות אלה היו לכינויים רגילים לספרים חיצוניים, וצריכים הסבר. המלה אפוקריפון (Ἀπόκρυφον) פירושה: (ספר) גנוז; והוראתה המקורית ספר שאינו נמנה על המסורת הספרותית הגלויה והמקובלת. כאן באה לידי ביטוי ההשקפה שהספר הנדון אמנם עתיק הוא, אלא שהיה בעל מעיני הכריות זמן מרובה. המונח פסכדואפיגרפון (Pseudepigraphon) משמעו חיבור המיוחס למחברו בשקר; והכוונה לטענה שהעדר-האמת שבה ניכר בנקל, כי מחבר קדמון כתב את הספר. במרוצת הדורות התחילו הנוצרים לייחד את הכינוי אפוקריפה לספרים שנשתמרו במסגרת המקרא היווני (תרגום השבעים) ואת

עם הקרבנות של קרבנות לחוד; ומגיעה למספר הכולל של 4050. לנוכח הלבטים (שתוארו לעיל) בדבר החיבורים הראויים להיכלל במקרא, מעניינת הטענה המסכמת את הרשימה: כול אלה דבר בנבואה אשר נתן לו מלפני העליון.

איגרת ירמיהו. — לפי כותרתה של איגרת זו, שלחה ירמיהו לגולי בבל, כדי שלא ייגררו אחרי עבודת הפסילים במקום גלותם. היא חוזרת באריכות לשון וללא חן סגנוני על טענות הפולמוס המקובלות במקרא נגד הפסילים; ומוסיפה עליהן דברים בגנותם של כהני עבודה זרה ושל הנשים המפקירות את עצמן לזנות במקדשים. לשון המקור אפשר שהיתה עברית, אבל בקומראן נמצאו שרידים של הנוסח היווני דווקא (Pe-) Baillel-Milik-de Vaux, Les "tites Grottes" de Qumran, Oxford 1962, 143; 7Q2. ס' ברוך האפוקריפי. — בהקדמתו של חיבור זה מסופר שברוך בן נריה ואנשי הגולה של בבל שלחו לבית המקדש לירושלים כסף לקניית קרבנות, וביקשו שהכהנים יתפללו לשלום נבוכדנאצר וכלשאצר בנו, ולשלום ישראל שבח-סותם. התפילה שהוא מבקש שיאמרוה היא החלק הראשון של החיבור (א.טו-ג.ח). עיקרה יידי וצידוק הדין; רבות בה המובאות מן המקרא ופרק ט של ס' דניאל מובא בשלמותו. החלק השני (ג.ט-ד.ד) בא לעודד את ישראל שיהיו דבקים בתורה, והוא שיר שבח התורה הדומה לשבחי החכמה (שהיא התורה) בס' בן-סירא (ע"צ). החלק השלישי והאחרון (ד.ה-ה.ט) הוא לקט מזמורים שעניינם צערה של ציון בהווה וישועתה לעתיד. אחד מהם (ד.לט-ה.ט) זהה כמעט עם מזמור יא ממזמורי שלמה (עיין לקמן). אין החיבור מצ' טיין במקוריות, אך אפשר ללמוד ממנו פרטים מעטים על התפתחותה של אמונת ישראל.

בתרגום השבעים באו ס' איכה, איגרת ירמיהו וס' ברוך האפוקריפי כמעין נספחים לס' ירמיהו. ס' מזמורי שלמה. — קובץ של י"ח מזמורים, ולהם כותרות בנוסח מזמור לשלמה וכיוצא בזה. גם בתוכנם (תלונות על רשעים, תלונה ותפילה על הצרות הפוקדות את האומה) וגם בסגנונם קרובים מזמורים אלו לדוגמתם המקראית, אבל אין דמיון זה פרי חיקוי, אלא פרי כתיבה מקורית הדבקה בדפוסי הסגנון המסורתיים. אין י"ח המזמורים נבדלים הרבה זה מזה בסגנונם ובהלך-רוחם, לפיכך יש לשער שהם יצירתו של משורר אחד (או של קבוצה קטנה ומלוכדת). את זמנם אפשר לשער לפי רמזים ברורים למדי למאורעות הכרוכים בכיבוש ירושלים בידי פומפיוס בשנת 63 לפסה"ג (מזמור ח); ולמיתתו המשונה של פומפיוס במצרים בשנת 48 לפסה"ג. באופן כללי יותר רומזת לאותה תקופה תלונת המשורר שמושלי דורו (כלומר מלכי בית חשמונאי האח-רונים) לקחו לעצמם כתר מלכות שלא כדיון. אמצעייה של מאה א' לפסה"ג היא אפוא זמן חיבורם של מזמורי שלמה (על שיקולים אלו חולק אפרון, הסבור שספר זה הוא חיבור נוצרי).

מזמורי שלמה אחדים עוסקים בענייניו של הצדיק היחיד, המביע את בטחונו באלוהיו (מזמור ו); והמסביר

בל, והאמין שפסלו אוכל מן המזונות המוקרבים לפניו. דניאל פיזר חול במקדש; למחרת נראו שם עקבות אנשים, והוברר שכהני בל אוכלים את המזון. לאחר מכן הרג בער-מה את הדרקון, שאף אותו היה המלך עובד. הסיפור הוא פולמוס עממי בעבודה זרה. תוספת זו באה בסוף הספר. שפת שלוש התוספות במקורן היתה כנראה עברית או ארמית.

התוספות לאסתר הן שבע: (א) חלום מרדכי; וכו שני תנאים נאבקים — סמל למאורעות הספר ומעין מבוא לספר; (ב) "פתשגן" הפקודה להשמיד את היהודים, הוכנס במקום שזכר בס' אסתר (ג.יג); (ג) תפילת מרדכי; (ד) תפילת אסתר; (ה) תיאור בואה של אסתר לפני אחשורוש. התוספות ג-ד הוכנסו בתוך הפרקים ד-ה של ס' אסתר, ותוספת ה היא הרחבה של אסתר ה.א-ג; (ו) פתשגן הכתב ששלח אחשורוש לבטל את גזירת המן ולאפשר ליהודים לעמוד על נפשם; (ז) דברי מרדכי שהם פתרון חלומו (תוספת א) ומשמשים חתימה לספר; וכן הערה בדבר הבאתה של אגדת הפורים הזאת (לאלכסנדריה של מצרים) ותרגומה בשנה הרביעית למלכות תלמי וקליאופטרה. בניגוד לגופו של ס' אסתר שאין שם אלהים נזכר בו ושאינו מאריך בנושאים דתיים, מרבות התוספות בדרשות על ישועת ה' ובחירת ישראל, ומזכירות שם שמים. התוספות ב-ו, כתובות יוונית נמלצת התואמת את סגנון החצר של המלכים ההליניסטים; לגבי שאר התוספות יש להניח שנתחברו תחילה עברית. אחדות מן התוספות באו בשינויי נוסח קלים במדרש אסתר רבה ועוד מקורות יהודיים מאוחרים.

מזמורים שנוספו על ס' תהלים. — בתרגום השבעים בא מזמור אחד נוסף (מזמור קנא); מזמור זה כלול בקבוצה של חמישה מזמורים חיצונים שנשתמרו בסורית, ונודעו לחוקרים בסוף מאה י"ט. בשנת 1965 פורסמה המגילה 11QP^a מקומראן (J. A. Sanders, The Psalms Scroll of Qumran Cave 11, Oxford 1965; Textus 5 [1966], 1-10). המכילה את טופו של ס' תהלים בשינוי סדר המזמורים, בין המזמורים שבאו סמוך לסיומה של מגילה זו יש שבע יצירות שיריות שאינן כלולות בס' תהלים. אחת מהן היא גרסה קדומה וטובה יותר של מזמור קנא, שנשתמר כאמור בתרגום השבעים. שתיים אחרות הן קטעים מתוך המקור העברי של ס' בן-סירא (בגרסה הקרובה יותר לנוסח תרגום השבעים מגרסת ס' בן-סירא העברית). שלוש הנותרות אינן ידועות ממקור אחר. שירות חיצוניות אלו שונות זו מזו באופיין. דרך משל, מזמור קנא הוא מעין אוטוביוגרפיה פיוטית של דויד, המבאר כיצד נעשה משורר; אחד השירים הוא שבח החכמה, ואחר מביע את חיבתו של המשורר לציון. קשה לראות ביצירות אלו חיקויים של מזמורי תהלים. אבל בלשונן ובמחשבתן אין הן שונות הרבה מן המקובל במקרא. אף-על-פי שאפשר לציין מספר תכונות המיוחדות להן (דרך משל, לא מצינו במקרא טענה ששבח החכמה מיוחד לחבורת צדיקים).

הספר כולל גם הערה (בפרוזה) על מספר השירים שחיבר דויד המלך. היא מונה תהילות לחוד ושירים שנועדו ליאמר

והצדק שבהנהגה האלוהית (כגון: המצרים נענשו מידה כנגד מידה). הספר כולו הוא נסיון להוכיח את צדקתה ועליונותה של תורת ישראל לאנשים הספוגים תרבות הליניסטיית. מחשבתו יהודית בעיקרה ומבוססת על רעיונות המקרא; והשפעת המקרא ניכרת גם בסגנונו. אולם גרעין יהודי זה מוגש בלשון יוונית נמלצת. בדרך הטיעון של הריטוריקה היוונית, ומתובל בהרבה רעיונות ומונחים פילוסופיים. במוזיגה זו של יהדות ויוויות משתנה יחסם של שני המרכיבים מפרק לפרק. לפיכך, אף-על-פי שהספר נכתב בלי שום ספק יוונית, אפשר לטעון שחלקים מסוימים שבו הם עיבוד של מקורות עבריים. בעניין זה וכן בדבר הרכבו של הספר מיסודות שונים נאמרו כמה השערות, אך אין להגיע לכלל ודאות. על החכמה נאמר, בתוך שאר שבחים, שהיא האומן של כל הדברים, שיש בה רוח קדושה דקה מן הדקה החודרת בכל; שהיא נשמת גבורתו של האל, האצלת תפארתו וראי לפעולתו (ז.כב-כו). היא היושבת ליד האל על כסאו (ט.ד). אין אדם יכול לדעת את עצת ה' אלא אם כן ניתנה לו החכמה כרוח הנשלחת ממרומים (ט. יז). לפיכך שלמה מבקש שתינתן לו החכמה ותדריכנו במעשיו (פרק ט בכללו) כמו שהדריכה את האבות (פרק י). בפולמוסו נגד העבודה הזרה (המשולב במדרש יציאת מצרים, פרקים יג-טו) מביא המחבר את הטענה המקראית שהפסילים הם מעשי ידי אדם, ומורה גם על טעותם של המשתחווים לצבא השמים ולאיתני הטבע, שהרי הללו אינם אלא משרתיו של האל האחד; ועוד הוא מוסיף מעין השערה אבהימיריסטית: בתחילה עשה שליט אנדרטה לזכר בנו שמת, ויופיה של יצירת אמנות זו וכיוצא בה הטעה את ההמון לשקוע בפולחן פסילים נתעב. מה שנאמר על שכרם של הצדיקים (פרק ג) תואם את תורת אחרית הימים של האפוקליפטיקה (ע"ע אפוקליפסה); אבל בטיעון משולבות הערות בדבר מיתתו של הצדיק, שאינה אלא למראית עין, ובדבר הישארות הנפש; והרי אלו לאמיתו של דבר רעיונות יווניים מובהקים, והוא הדין בטענה שהגוף הניתן לכליה מעיק על הנשמה שבו (ט.טו). בדוגמאות מעטות אלו ביכר כיצד נתקברו שתי דרכי המחשבה זו לזו עד שנתאפשר המעבר, שכמעט אינו מורגש כלל, מן האחת לחברתה, ואכן, כמה מרעיונותיו היוונים של ספר זה קנו לעצמם במרוצת הדורות (לאודווקה באמצעותו) זכות אורחות ביהדות.

על הספרים החיצוניים הכלולים בתרגום השבעים נמנים עוד: ס' עזרא החיצון (ע"ע); ס' בן-סירא (ע"ע); ס' טוביה (ע"ע); ס' יהודית (ע"ע) וארבעת ספרי המקבים (ע"ע).

2. הספרים החיצוניים שלא נכללו בתרגום השבעים. — תפילת מנשה. — מעין מזמור המביע חרטה וסליחה, מונה כ-15 פסוקים ומשלים את הכתוב בדה"ב לגיא-יב. קשה להכריע אם נכתבה תחילה תפילה זו עברית או יוונית; אמנם סגנונה מתאים למסורת השירה המקראית, אך התאמה זו יכולה להיות גם פרי צמידותו של מחבר כותב יוונית לתרגום השבעים. נשתמרה בחיבור נוצרי ממאה ב' או ג' לסה"ג ששמו Didascalia (בקובץ Constituciones Apostolorum). בעל החיבור מביא ראיות שונות לתועלת

שדרך הצדיק לקבל ייסוריו באהבה לפי שהם מחזירים אותו למוטב, בעוד שהרשע במריו מוסיף חטא על פשע (מזמורים ג; י; ועוד); המשורר גם מרבה בתלונה על הרשעים, ובמיוחד על החנפים שבהם המתחסדים ומחמירים בדין זולתם, בשעה שהם חוטאים בסתר (מזמור ד). מזמורים אחרים עוסקים בצרתה של האומה ובתקוותיה. במזמור הראשון מדברת ציון על צעקתה לה' בשעת צרתה, שכאה עליה מפני שבניה חטאו מתוך שאננות. מעשי הרשעים המביאים צרה על הכלל מתוארים באריכות (מזמורים ב; ח). המשורר מצדיק את הדין הקשה שפגע בעם (ב.טו; ט.ב) וטוען שהעונש פוגע בבני אדם באשמתם הם, כיון שניתנה לאדם רשות לעשות צדקה או רשעה (ט.ד). הוא מבקש רחמים על העם (מזמור ט בכללו), מביע את בטחונו בישועתה' הקרובה ופורץ בשיר תהילה בשבחה של ישועה זו (מזמור י). שני המזמורים האחרונים שבקובץ (יז; יח) מביעים את הציפיה לכואו של משיח בן דויד. בזאת הם משמשים עדות קדומה וחשובה לאמונה המשיחית כפי שהיתה מקובלת בישראל כדורות המאוחרים יותר (ע"ע משיח).

אף-על-פי שמזמורי שלמה תלויים במסורת המקראית, הרי הם מביעים תחושה דתית השונה מזו הבאה לידי ביטוי בס' תהלים ובמקרא בכללו. אמונתו של משורר זה היא פחות נרגשת ונלהבת, ויותר מפוכחת ומבוססת על שיקולי דעת. הוא יודע את טעם המצוקה, אך איננו זועק לאלוהיו מתוך יאוש עמוק ואינו מספר על זעקה שנענתה. שורש חסידותו הוא הבטחון המוחלט והשקט בצדקת הכורא; ופירותיה האופייניים הם צידוק הדין וקבלת היסורים באהבה.

חוקרים רבים סבורים שבעל מזמורי שלמה נמנה על כת הפרושים, ויש הרואים בו נציג של סיעה פרושית שרחקה מן הפעלתנות הציבורית והסתייגה מן התוקפנות. אבל סברות אלו אין להן ראיה. מצד אחר יש לומר שאין הלך-רוחם של מזמורים אלו דומה לאווירתה הדתית של כת מדבר יהודה, וכל שכן שונה חסידותם מזו של בעל מגילת ההודות.

שפת חיבורם של מזמורי שלמה היתה עברית. הם נשתמרו בתרגום יווני ונכללו בכתב-יד אחדים של תרגום השבעים; אך נעדרו מן הטפסים הרגילים של המקרא היווני ומן הוולגאטה, ובימי-הביניים לא היו ידועים. לפיכך מונים אותם הנוצרים עם הפסכדואפיגרפה; אבל מהדירי תרגום השבעים שבדורות אחרונים נוהגים לכלול אותם במהדר-רותיהם. אף נשתמרו שרידים של תרגומם לסורית, כשהם מצורפים לחיבור נוצרי הידוע בשם Ωδοι Σαλωμῶνος (תהילות שלמה).

חכמת שלמה. — חיבור שירי בשבח החכמה. חלקו הראשון (פרקים א-ה) מטיף לעשיית הצדק, ומציג את חטאי הרשעים ועונשם כנגד דרכי הצדיק ושכרו. בחלק השני (פרקים ו-ט) מטיף שלמה המלך לשליטי הארץ שיאבחו חכמה, ומספר להם מה טיבה ומה שכרה וכיצד התפלל לה וזכה בה. החלק השלישי (פרקים י-יט) הוא מעין מדרש נרחב לעניין יציאת מצרים, שמטרתו להראות את החכמה

יקום הגואל אשר יכניע את הרשעים, ושלטון השטן יופסק ומלכות שדי תתגלה. הספר מסתיים בנחמתו של משה ליהושע שלא יחשוש מן הבאות שכן כל הקורות צפויות מראש.

המאורע ההיסטורי האחרון הנרמז בספר הוא שלטונם של בני הורדוס, ועליהם נאמר שימי שלטונם יהיו קצרים מימי שלטון אביהם. ניתוחה של הערה זו לאור ידיעותינו ההיסטוריות מלמד שהספר נתחבר בין השנים 4–30 לסה"נ. אבל כיון שהמחבר מקדים רמזיו להורדוס לתיאור טקסו ודורו, וכיון שתיאור טקסו ודורו מתפרש כרומז למאורעות שקדמו למרד החשמונאים, מסתבר שגרסת הספר הראשונה נתחברה בזמן הרדיפות של אנטיוכוס ד' אפיפיניס, ושמגמתו המקורית היתה לחזק ידיהם של אותם חסידים ראשונים שמסרו נפשם על תורת ה' (עיין חשמ"א ב, כט"ח).

את החיבור גילה צ'ריאני בתרגומו הלטיני, בכתיב-יד בודד ולקוי, והוא פרסמו בשנת 1861. אין הספר ידוע ממקור אחר. הנוסח הלטיני נעשה לפי נוסח יווני שניתרגם מן המקור העברי. השם "עליית משה" (Assumptio Mosis) ניתן לחיבור שלנו בטעות, ויש לכנותו "צוואת משה"; ואילו השם עליית משה מכון באמת לחיבור אחר, שעסק בהסתלקותו של משה, ושהגיעונו איזה ידיעות עליו, אבל הוא גופו אבד. משנתגלה החיבור המתואר לעיל, זכה בכינוי המשובש "עליית משה", וכבר נשתרשה הטעות ואי-אפשר לעוקרה.

ס' ברוך הסורי. — מכונה בשם זה כיון שנשתמר בסורית בלבד (בכתיב-יד בודד שמצא צ'ריאני ופרסמו בשנת 1868, סיומו נשתמר בכמה כתיב-יד סוריים נוספים). במבואו של הספר מסופרות אגדות על חורבן בית המקדש; לפיהן נצטווה ירמיהו ללכת עם הגולים לכבל, וברוך בן נריה נשאר בירושלים לנחם את יושבי חרבותיה. גופו של הספר הוא דיון במכלול בעיות ההשגחה האלהית, שנתעוררו בלבו של ברוך משראה את המקדש בחורבנו. עניין זה בא לידי ביטוי בקינות, בתפילות, בשיחותיו של ברוך עם המלאך שנגלה אליו ובכמה חזיונות. בסיומו של הספר באה האיגרת שנצ"טוה ברוך לכתבה אל גולי אשור (תשעה שבטים וחצי השבט) ולקשרה לצווארו של נשר. כן מדובר בספר על איגרת לגולי כבל (שני שבטים וחצי השבט) ועל ציווי שנצטווה ברוך להתכונן למותו. אבל לא נתפרשו כאן עניינים אלו, ולפיכך ייתכן שסוף הספר אבד. מקור הספר היה עברי או ארמי, ואחדים מפרטי האגדה שבו מצויים גם במדרשי חז"ל.

עיקר מגמת הספר ללמד את ההשקפה האפוקליפטית, שלפיה העולם הזה קרב לקצו ויוחלף עוד מעט בעולם הבא; בו תהיה תחיית המתים ויניתן שכר לצדיקים ועונש לרשעים. בחזון אחד מדובר (בלשון סמלים) על מלחמתו של המשיח באחרוני אומות הרשעה (חזון הגפן והארז). הספר נכתב כנראה בדור שלאחר חורבן בית שני; מחשבתו מאוזנת ממחשבתם של ספרי האפוקליפטיקה הקדומה (ס' חנוך, ס' עליית משה וס' היובלים). מצד אחד הוא קרוב מאד במחשבתו ובסגנונו לס' עזרא הרביעי (ע"ע עזרא, חזון עזרא),

התשובה, ובתוכן את דברי המקרא על מנשה (מל"ב כא, א"ט; דה"ב לג) בהרחבות אחדות, ובהן תפילת מנשה היא ההרחבה העיקרית. סימנים של עיבוד נוצרי אין בה. מן החיבור הנ"ל הועתקה תפילת מנשה ללקט שירות מקראיות (הנהוגות בכנסייה היוונית-אורדוקסית) הכלול ברוב מהדורות תרגום השבעים שבידנו.

איגרת אריסטיאס. — מספרת כיצד תרגמו 72 זקנים את המקרא ליוונית. בעל החיבור, יהודי הליניסטי, מנסח את סיפורו כאיגרתו של אריסטיאס, שהוא דמות בדויה של יווני אוהד יהדות ואיש חצרו של המלך תלמי פילדלפוס (283–247 לפסה"נ). וזה תוכן האיגרת: המלך תלמי ביקש דין-וחשבון על מצב הספריה האלכסנדרונית; ואז נתברר שחסר תרגום מוסמך לכתבי היהודים, משהוחלט לפנות לכהן הגדול בירושלים בעניין זה, הציע אריסטיאס לשחרר קודם-לכן שבויים יהודים שהיו במצרים, והמלך נענה לו. אריסטיאס ועוד חצרן אחד נשלחו לירושלים ובידיהם מתנות יקרות למקדש. הם ראו את הארץ, את העיר, את המקדש ואת העבודה בו, ואת הכהן הגדול אלעזר בכנדי כהונתו; ואל-עזר אף שוחח עמהם בענייני יהדות. אחר-כך נבחרו הזקנים שישה לשבט, ובאו עם אריסטיאס וחברו לאלכסנדריה, והביאו עמהם ספרי תורה מופלאים ביופים. המלך קיבלם בכבוד רב וערך להם משתה שבעה ימים; בשיחות אגב סעודה הספיק לשאול כל זקן שאלה אחת בדבר הנהגה מוסרית וסדרי מלכות וקיבל מהם תשובות שהשביעו את רצונו. לבסוף נעשה התרגום (המתרגמים נועצו זה בזה); ויהודי אלכסנדריה קיבלוהו, וכן קיבלו על עצמם שלא לשנותו ולא להוסיף עליו או לגרוע ממנו. הזקנים שבו לירושלים ברוב כבוד. האיגרת כוללת תיאורים של הארץ והמקדש, וכן פרטים מתורת היהדות ומוסרה. כל דבריה מפליגים בשבח היהודים והיהדות, המוצגת בלבוש הפילור-סופיה היוונית העממית. דרך משל, הכהן הגדול מבאר לאריסטיאס את איסור המאכלים בדרוש אליגורי מסובך (כגון: הבהמות המעלות גרה מסמלות את הזכרון, והוא מידה רצויה וכיוצא בזה). איגרת אריסטיאס אינה מהימנה כעדות למאורעות המסופרים בה, כיון שאפשר להוכיח שהמחבר שגה במספר פרטים היסטוריים. אבל סדרי החצר של מלכי בית תלמי מתוארים במהימנות, ויש עניין בדמות של היהדות שהוא מבקש להציג, וממילא בעדותו על יחס היהודים לתרגום השבעים. יש לשער שכתב את חיבורו כמה דורות אחרי ימיו של תלמי פילדלפוס (עיין לעיל). מצד אחר קדם בהרבה ליוסף בן מתתיהו, המביא מדבריו.

ס' עליית משה. — בחיבור זה רשומים כביכול דבריו של משה ליהושע, בשעה שמינה אותו למנהיג העם, והם מעין נבואה הסוקרת מראש את קורות עם ישראל מכניסתם לארץ כנען ועד לגאולה השלמה. לפני בוא הגאולה, מתנבא המחבר, יגברו החטאים בארץ וצרות קשות יפקדו את הדור. אז יקום איש ושמו Taxo ($\tau\alpha\acute{\xi}\omega\nu$ = "המסדיר") והוא ובניו ימסרו את נפשם על מצוות ה', כי ימאנו לעבור על התורה באונס הצוררים. בנאומו מביע טקסו את בטחונו, שהאל ינקום את דמו ואת דם בניו. לאחר מכן, מתנבא המחבר,

לא שזה חריף ומעמיק ממנו, ויש בו ביטוי למשבר באמונה שאין לו סימן בס' ברוך הסורי.
 ס' ברוך היווני. — מכונה כך כיון שנשתמר ביוונית (כתב-יד יחיד שנתגלה בשנת 1896), וידועה ממנו גם גרסה סלאבית. הוא תיאור מסעו של ברוך בחזונו מרקיע לרקיע. כנראה היה מדובר בו על שבעה רקיעים, אך בחלק שנשתמר אין ברוך מגיע אלא לפתחו של הרקיע החמישי. בניגוד למסעות דומים (כצוואת לוי; כספרי חנוך החבשי והסלאבי ובספרות ההיכלות), אין חיבור זה מרכה בהרהורים מיסטיים ותיאולוגיים, אלא בתיאורי נפלאות של אמונה עממית פשוטה. שפת המקור היתה עברית ועיקר החיבור הוא יהודי, אבל מצויות בו תוספות נוצריות.

ס' יתר דברי ברוך, או ס' דברי ירמיהו. — נשתמר ביוונית, חבשית וארמנית. מקורו עברי. פותח באגדות החורבן שנשתמרו גם בשני ספרי ברוך הנזכרים לעיל וממשיך בסיפור אגדה רצוף על הנס שנעשה ל"אבימלך" (הכוונה לעבדמלך הכושי הנזכר ביר' לטז), שהיה ישן 66 שנים, מיום החורבן עד תחילת הגאולה; וכן על כמה נפלאות הגאולה, וביניהן המעשה בנשר נושא האיגרת הנזכר גם בס' ברוך הסורי. אין בחיבור מחשבה מופשטת, והאגדה שבו תמימה למדי, הוא נכתב כנראה סמוך למרד בר-כוכבא, אבל סיומו המקורי היהודי הוחלף בסיום נוצרי. הספר נעדר מרוב קובצי הספרים היצונים. תרגום לעברית פרסם ליכט בתוך ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן א. תשכ"ג, עמ' 66 ואילך.

ס' חזון אברהם (Apocalypsis Abrahae). — נשתמר בסלאבית. מקורו היה כנראה עברי, אך הגרסה שלפנינו רחוקה מן המקור. חלקו הראשון הוא האגדה הנפוצה על אברהם, כיצד ניתן את הפסילים, שאביו היה סוחר בהם, כדי להוכיח את אפסיותם. חלקו השני הוא תיאור מסעו של אברהם לשמים בחזון הנסמך לפרשת ברית בין הבתרים (בר' טו). בחזונו ראה אברהם את צבאות המלאכים ואת כבוד ה', וכן הראו לו כמה תמונות המסמלות את קורותיהם של ישראל. בשיחות שבין אברהם ובין המלאך הדובר בו נדונו בחירת ישראל, פעולת השטן, בעיות ההשגחה, הגזירה האלוהית וחופש רצון האדם, ענייני העולם הזה והעולם הבא, וכו' של המשיח. אפשר שנרמזה גם הופעתו של ישו הנוצרי, מנקודת ראות יהודית. חורבן הבית הזכר, ייתכן שהספר מושפע מס' עזרא הרביעי (ע"ז), ועל-כל-פנים הוא מאוחר ממנו. ס' חזון אברהם נעדר מן הקבצים של הספרים היצונים. נתפרסם בתרגום לגרמנית. N. G. Bonwetsch, Die Apocalypse Abrahams, Leipzig 1897 ובתרגום לאנגלית, G. H. Box, Apocalypse of Abraham London 1919

יש להבחין בין ספר זה ובין החיבור המכונה צוואת אברהם, שנשתמר ביוונית. גם צוואת אברהם הוא חיבור יהודי, שנושאו הוא צער המוות, וסירובו של אברהם למות.

ס' חנוך הסלאבי. — מספר כיצד עלה חנוך לשמים ומה ראה בכל רקיע ורקיע (שבעה רקיעים לפי גרסה אחת, עשרה לפי האחרת). לאחר שנתגלו לו רזי הכריאה, החוזר

לארץ, והשמיע את בניו תורה שרובה מוסר ומיעוטה גילויים ברזי הכריאה. רק דמותו של חנוך והנושאים הכרוכים בה משותפים לחיבור זה ולס' חנוך החבשי (ע"ז חנוך, ס' חנוך). דרך משל, בשני הספרים מתואר מהלך השמש, אבל בניגוד לס' חנוך החבשי המונה 364 ימים בשנת החמה (ע"ז יובלים, לח ס' היובלים) מוסר ס' חנוך הסלאבי אבי את המספר הנכון (365 ימים). ס' חנוך הסלאבי אינו זקוק לנבואות ולחישובי קצים האופייניים לאפוקליפטיקה הקדומה. מקורו של הספר הוא כנראה עברי, ואפשר שנכתב עוד בפני הבית השני. אבל יש בו גם חומר שנכתב במקורו יוונית, שכן מצויה בו דרשת השם אדם לפי אותיותיה כשהוא כתוב יוונית. הספר נשתמר בכמה גרסות סלאביות שנודעו לחוקרים בסוף מאה י"ט. גרסה אחת, שנתפרסמה בשנת 1910, יש בה תוספת בשבחם של מתושלח וניר בנו ומלכי-צדק נכדו, שהם שושלת כהונה מופלאה; וממנה יקום באחרית הימים מלכי-צדק שני. דברים אלו יש בהם מעין חישוב קצים והם קרובים למסורת נוצרית שבחזו של מלכי-צדק (ע"ז). הגרסה הרחבה הכוללת את התוספת ביתרגמה בקובץ הספרים היצונים של כהנא. בקובץ של צ'רלס תורגמה גרסה קצרה, בלי התוספת.

ס' אדם וחווה. — נשתמר בכמה גרסות. הגרסה היוונית מכונה בטעות חזון משה (Apocalypsis Mosis), וזה עיקר תוכנה: ימי אדם קרבו למות ואז הלכו שם וחווה לגן-עדן להביא לו שמן מעץ החיים, והוחזרו ריקם. אדם צויה על חוה שתספר לבניהם כיצד נתפתחה לאכול מעץ הדעת, והיא מספרת ומוסיפה כמה פרטים על הסיפור שבמקרא. ממש סמוך למותו עלתה נשמת אדם לפני כיסא הכבוד ונדונה שם; לבסוף מת אדם ושת חווה חזו בעליית נשמתו הסופית. הספר מסתיים בתיאור מותה של חווה ובאיסור אבלות בשבת, האמור לשת מפי מלאך. הגרסה הלטינית ידועה בשם חיי אדם וחווה (Vita Adae et Evae). בה קודם לתוכנה של הגרסה היוונית סיפור על התענית והסיגוף שקיבלו על עצמם אדם וחווה מיד לאחר שגורשו מגן-עדן. אדם עמד ארבעים יום במימי הירדן וחווה קיבלה על עצמה לעמוד ל"ז ימים במימי החידקל, אלא שבא אליה השטן בדמות מלאך ופיתה אותה להפסיק את סיגופה.

בגרסה הסלאבית מצינו את התוכן של הגרסה הלטינית אבל בשינוי סדר ובשינוי טעם, שכן לפי גרסה זו עמדה חווה בנסיונו של השטן. גם במקומות שבהם שלוש הגרסאות תואמות זו את זו בעיקר תוכנן, הן נבדלות בפרטים; ולפיכך ברור שעל הספר עברו גלגולים רבים, משום שהיה חביב על הנוצרים בימי הביניים, אבל עיקר החומר הנלקט בו הוא יהודי. בגרסה הלטינית כלולה נבואה קצרה של אדם, המזכירה את חורבן בית ראשון אך לא את חורבן בית שני (פרק כט); נמצא, לפחות חלקים אחדים שבספר הם מלפני חורבן בית שני.

עיקר עיסוקו של החיבור בטיבה ומשמעה של המיתה, וכן הוא דן במלאכים, בשטן, ובתועלת התשובה.

ס' עליית ישעיהו. — הסיפור על הריגת ישעיהו (Martyr-ium Isaiae) נשתמר כחלק מחיבור נוצרי בלשון היוונית

ספר קדמוניות המקרא. — Liber Antiquitatum Biblicarum) המכונה פסכדו-פילון, כיון שנשטמר רק בלטינית בתוך קבצים של כחבי פילון האלכסנדרוני, ויוחס בטעות למחבר זה. בספר זה נמסרו דברי הימים מאדם הראשון ועד מות שאול, בסיפור רצוף המשמיט פרטים רבים האמורים במקרא מצד אחד ומוסיף, מצד אחר, אגדות ונאומים נרגשים. האגדות המעניינות ביותר באות בתיאור תקופת השופטים, דרך משל מסופר בהרחבה על מעשיו של קנו. בניגוד לספר היובלים (ע"ע) אין כאן עיבוד שיטתי ומגמתי של המסורת המקראית. כי אם קובץ אגדות תמימות ונטייה להטפת מוסר פשטנית, המושפעת מעט מן האפוקליפטיקה (ע"ע) המאוחרת.

על הספרים היצונים שאינם כלולים בתרגום השבעים נמנים עוד ס' הנוך (ע"ע), ס' היובלים (ע"ע), ס' חזון עזרא (ע"ע עזרא, חזון עזרא) וס' צוואות בני יעקב (ע"ע).

קבצים של הספרים היצונים בתרגום עברי:

א. כהנא ואחרים, הספרים היצונים א-ב, תל-אביב תשי"ט-תשכ"ו הרטום, הספרים היצונים א-ט, תל-אביב תשי"ט-תשכ"ו
E. KAUTSCH, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des AT, Tübingen 1900; R. H. CHARLES, The Apocrypha and Pseudepigrapha of the OT, Oxford 1913; P. RIESSLER, Altjüdisches Schrifttum ausserhalb der Bibel, Augsburg 1928

מחקרים על הספרים היצונים בכללם:

ג. אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד ב, תל-אביב תשי"ח, 137-168; מ. הין, תרביץ כה (תשט"ו), 251-259, 270-276; י. מ. גרינץ, ס' אלבק, ירושלים תשכ"ג, 123-151
SCHUERER, GJV 4 3, 188-407; R. H. CHARLES, Eschatology, 1913 (New York 1963); P. VOLZ, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, Tübingen 1934; H. H. ROWLEY, The Relevance of Apocalyptic, London 1947; S. ZEITLIN, JQR 38 (1947/48), 1-45; R. H. PFEIFFER, History of NT Times with an Introduction to the Apocrypha, New York 1949; J. BLOCH, On the Apocalyptic in Judaism, Philadelphia 1952; D. H. WALLACE, ThZ 11 (1955), 321-328; J. A. SINT, Pseudonymität im Altertum, Comentationes Aenipontantanae 15 (1960), 3-174; O. EISSFELDT, Einleitung in das AT³, Tübingen 1964, 773-864; D. S. RUSSEL, The Method and Message of Jewish Apocalyptic, Londn 1964

על המזמורים היצונים:

ב. אויפהיימר, מולד 187/8 (תשכ"ד), 69-81; ש. טלמון, תרביץ לה (תשכ"ו), 214-234 (רשם ספרות)

על איגרת ירמיהו:

W. NAUMANN, Untersuchungen über den apocryphen Jeremiasbrief, (BZAW 25), Giesen 1913; M. GOSHEN-GOTTSTEIN, Textus 5 (1966), 22-23

על ס' ברוך היצוני:
B. N. WAMBACQ, Biblica 40 (1959), 463-475

על מזמורי שלמה:

י. אפרון, ציון ל (תשכ"ה), 1-46

J. VITEAU, Les Psaumes de Salomon, Paris 1911; H. L. JANSEN, Die spät-jüdische Psalmendichtung, Oslo 1937; M. ABERBACH, JQR 41 (1950/51), 379-396; H. BRAUN, Zeitschrift für die neuestamentliche Wissenschaft 43 (1950/51), 1-54; J. O'DELL, Revue de Qumran 3 (1961/62), 241-257

על חכמת שלמה:

M. E. STEIN, MGWJ 42 (1934), 558-575; E. A. SPEISER, JQR 14 (1923/24), 455-482; H. BUCKERS, Die Unsterblichkeitslehre des Weisheitsbuches, Münster i/W 1938; J. FICHTNER, Weisheit Salomos, Tübingen 1938; I. HEINEMANN, ThZ 4 (1948), 241-251; J. P. WEISENGOFF, CBQ 11 (1949), 40-65; A. DUPONT-SOMMER, Revue des études grecques 62 (1949), 80-87; G. ZIENER, Die theologische Begriffssprache im Buche der Weisheit (Bonner Biblische Beiträge 11) 1956; M. PHILONENKO, ThZ 14 (1958), 81-88; R. T. SIEBENECK, CBQ 22 (1960), 176-182

על איגרת אריסטיאס:

א. צ'ריקובר, היהודים בעולם היווני והרומי, ירושלים-תל-אביב תשכ"א, 338 (= ס' דינבורג, ירושלים תש"ט, 83-101)
E. J. FÉBRIER, La date, la composition et les sources de la Lettre d'Aristée, Paris 1925; E. BICKERMANN, Zur Datierung des Pseudo-Aristeud, Zeitschrift für die neuestamentliche Wissenschaft 29 (1930), 280-298; O. MICHEL, Theologische Studien und Kritiken 102 (1930), 324-331;

בשם עליית ישעיהו (Ascensio Isaiae). תוכנו: ישעיהו התנבא לחזקיהו שכנו יהיה רשע. בלבו של מנשה שוכן השטן (המכונה Beliar, כלומר בליעל) ונביאי השקר מקורבים אליו. ישעיהו ונביאים אחרים מסתתרים מפניו, אבל נביא שקר בשם בחיר-רע מגלה אותם, וישעיהו מובא לדין בפני מנשה. הוא נאשם בנבואה הסותרת את דברי משה, שהרי אמר: ואראה את ה' וגו' (יש' ו.א.), ובתורה כתוב: לא יראני אדם וחי (שם' לג.ב). לפיכך נידון ישעיהו למיתה, ומתחילים לגסור במשור עץ (הכוונה למשור לניסור עץ, אך הנוסח היווני מדבר על משור עשוי עץ, והטעות היא סימן שקדם לנוסח היווני מקור עברי). בחיר-רע מציע לו שיחזור בו מנבואתו ויסיים למעשי מנשה, ואז יציל את חייו, אבל ישעיהו מסרב ומוציא את נשמתו. החיבור עליית ישעיהו נשתמר ביוונית, לטינית וחבשית. לפי הכחות ממנו ככתביהם של אבות הכנסייה קובעים את זמן חיבורו של החלק היהודי שבו, הוא הסיפור על הריגת ישעיהו, למאה השנייה לפסה"נ. האגדה המסופרת בו נרמזת (אולי לפי מקור אחר) בכרית החדשה (איגרת אל העברים יא.לז). היא אמורה, בגרסה קצרה ושונה במקצת כיב' מט, ע"ב. צוואת איוב, או ס' דברי איוב. — בחיבור זה מספר איוב לבניו את קורותיו. העלילה צמודה בעיקרי קווייה לס' איוב המקראי, אך היא מורחבת בגוזמות של אגדה ובדרשות. למשל, הכתוב: אזור נא כגבר חלציך (איוב לח.ג; מ.ז), נדרש על שלושה אזורים שנתן ה' לאיוב, ומשתגר אותם גרפא בשרו. אזורים אלו נתן איוב לבנותיו, וכשהן הגרו אותם אמרו שירה בלשון המלאכים. הספר מסיר כמה קושיות בפירושו של ס' איוב המקראי, וזה חידושו העיקרי: ה' נתגלה לאיוב בחלום; משידע את ה' ביקש לנתן את הפסל של עבודה זרה בעירו; וה' אמר לו בחלומו שהשטן, שהוא הפסל, יתגסק בו, אך אם יחזיק בצדקתו סופו לקבל שכר רב. אז הלך איוב וניתן את הפסל וקיבל את כל ייסוריו באהבה. בדרך זו מתרץ המחבר את עיקר הקושי — ואף את עיקר התוכן — של ס' איוב המקראי, כלומר את שאלת הייסורים שבאו על איוב חנם. לחיבור מקבילים פרטים מעטים שנוספו בגרסת השבעים של ס' איוב על נוסח המסורה, וכן משולבים בו כמה מוטיבים המצויים גם באגדת חז"ל. הספר נשתמר ביוונית; בדבר שפת מקורו קשה להכריע. חזיונות הסיביליות. — סוג ספרותי נפוץ בעולם ההלניסטי היו קובצי נבואות בהכסאמטרים, שיוחסו למתנבאות בימי קדם ודיברו — ברמזים סתומים — על קורותיהם של דורות מאוחרים, מעין נבואות שלאחר מעשה. בסוג ספרותי זה השתמשו יהודים דוברי יוונית ואחריהם נוצרים לצורך תעמולתם. כך נוצרו י"ב ספרי הסיביליות שנשתמרו בידנו, והם קבצים של חומר רב-גוני: חלקו נבואות על קורותיהם של עמים רבים וארצות שונות, חלקו דברי מוסר והטפה דתית, ופרטי מסורות יהודיות ויווניות משמשים בו בער-בוביה. מספרי-סיביליות אלו נחשבים הספרים ג.ד.ה, ליהודיים במוצאם; השאר נוצריים. בשלושת הספרים מצוי חומר המרמז לזמני חיבור שונים, החל במרד החשמונאים וכלה במאה ב' לסה"נ.

למלכו, אף-על-פי שלא יצא למלחמה בשנים אלו; וכן אפשר שאיחרו בשנה מסע מלחמה מסוים, משום שכבר תואר בחיבוריהם מסע מלחמה אחר שנערך באותה שנה. לעליית סרגון למלוכה נתלוו נסיונות בחלקים שונים של האימפריה לפרוק את עול אשור: מראדך בלאדן ב' (ע"ע) המליך עצמו על בבל כשלושה חדשים אחרי התמלכות סרגון; במערב התחולל מרד בפחוות דמשק, ארפד, ואולי גם הדרך, בהנהגת יאבאד החמתי; ובארץ-ישראל מרדו שומרון ועזה. נראה שסרגון לא יכול לדכא מרידות אלו קודם שביסס את שלטונו בארצו שלו. בכתובותיו נמסר כי בשנים הראשונות

A. MOMIGLIANO, Per la data e la caratteristica della lettera di Aristeia, *Aegyptus* 12 (1932), 161—172; H. G. MEECHAM, The Letter of Aristeas, Manchester 1935; V. A. TCHERIKOVER, *HThR* 51 (1958), 59—85

על ס' עליית משה:

A. M. CERIANI, *Monumenta Sacra et Profana* I, 1, Milano 1861; C. LATTEY, *CBQ* 4 (1942), 9—21; idem, *VT* 1 (1951), 261—274; J. LICHT, *JJS* 12 (1961), 95—103

על ס' ברוך הטורי:

A. M. CERIANI, *Monumenta Sacra et Profana* V, 2, Milano 1871, 113—180; F. ZIMMERMANN, *JThS* 40 (1939), 151—156; L. GRV, *RB* 48 (1939), 337—356; 55 (1948), 215—226; W. BEARS, *VT* 12 (1963), 476—478

על ס' חנוך הסלאבי:

A. VAILLANT, *Le Livre des Secrets d'Hénoch*, Paris 1952; A. RUBINSTEIN, *JJS* 13 (1962), 1—21

על ס' דברי ירמיהו:

י. לייט, ספר השנה של אוניברסיטת בראיילן א. רמת-גן תשכ"ג, 80—66
J. Rendel-Harris, *The rest of the Words of Baruch*, London 1889; G. DELLING, *Jüdische Lehre und Frömmigkeit in den Paralipomena Ieremiae*, Berlin 1967

על ס' ציונות איוב:

K. KÖHLER, *Semitic Studies in Memory of A. Kohut*, Berlin 1897, 264—338; M. R. JAMES, *Apocrypha Anecdota* (second series), Cambridge 1897, 104—137

על האפוקליפסה של אברהם:

G. N. BONWETSCH, *Die Apokalypse des Abraham*, Leipzig 1897

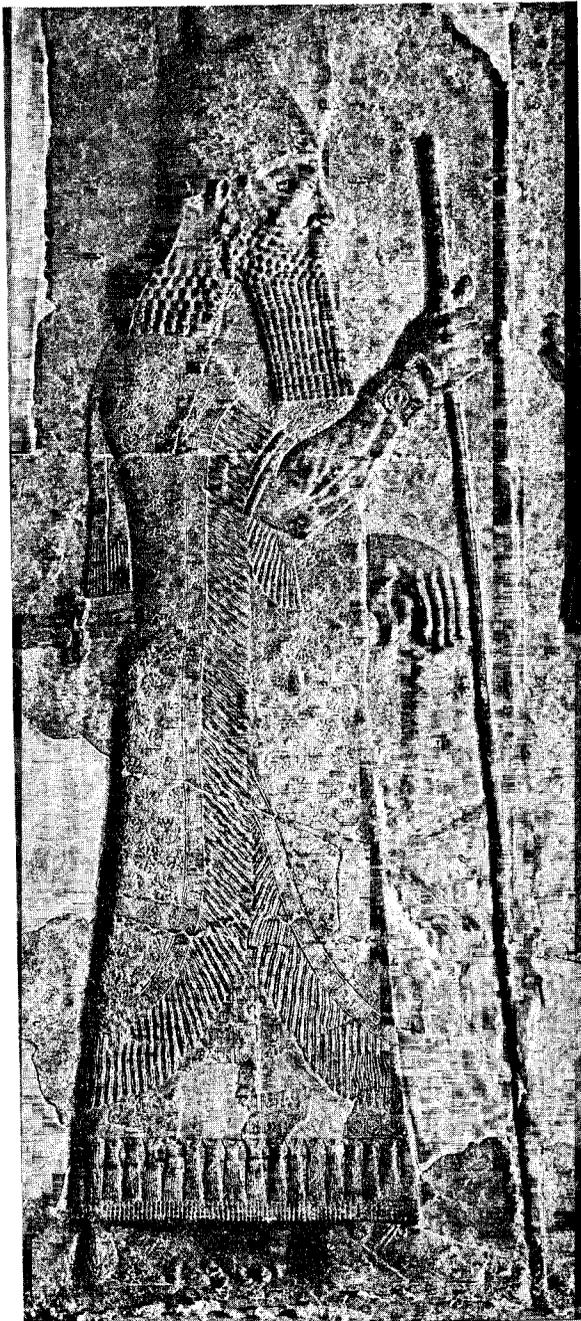
על ס' קדמוניות המקרא:

M. R. JAMES, *The Biblical Antiquities of Philo*, London 1917; G. KISCH, *Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum*, Notre Dame, Indiana 1949

סַרְגוֹן. — [א] מלך אשור (705—722/1 לפסה"ג). מוצאו

ומסיבות עלייתו למלוכה, אחרי מות שלמנאסר ה', אינם ברורים. כיון שבכתובותיו לא הוזכר שם אביו; ואף שמו, שנקרא בו אחרי שנתמלך, *Sharru-kīnu*, שהוראתו המלך החוקי, דומה לזה של סרגון מלך אכד שלכד את המלוכה בכוח הזרוע (ע"ע מסופוטמיה, [ב], 3), יש מקום לספק אם אמנם הומלך סרגון בהתאם לנוהג הירושה. אבל יש סוכרים שהוא התייחס על ענף צדדי של משפחת המלוכה באשור, אלא שלא היה בן המלך.

תקופת מלכותו של סרגון רצופה מלחמות רבות, שקורר-תיהן מפורטות באנאלים שלו מחורסאבאד, במנסרות מגיבוה ובכתובות היסטוריות אחרות. במקורות הללו, ניכרת אי-התאמה בין ציוני הזמנים ושיעורה מגיע כדי שנתיים. ולפי-כך נחלקו דעות החוקרים בקביעת זמנם המדויק של המאורעות ושחזור מהלכם. כך, למשל, נפלגו החוקרים בשאלת זמנם של כיבוש שומרון והגליית תושביה, שלפי האנאלים מחורסאבאד התרחשו ב"ראשית המלכות" (*rēsh sharrūti*) של סרגון, היינו בין טבת לאדר 721 לפסה"ג, ואילו במ-קורות אחרים (כגון המנסרה מכלח) הם קשורים במאורעות שיש לקבעם לשנה השנייה למלכות סרגון, היינו בין ניסן 720 לאדר 719 לפסה"ג (על דעות אחרות בדבר זמנו של כיבוש שומרון ע"ע הושע בן אלה; שומרון; וכן ע"ע כרור-נולוגיה, [ד], 1, 4). לפיכך תלוי השחזור של חלק ממהלך המאורעות בימי סרגון בתיאום הנתונים הכרונולוגיים שבמ-קורות השונים. אפשרות של תיאום רוב הנתונים הללו הוציע תדמור מתוך הנחה שהכדלי התאריכים הם פרי מגמתם של סופרי האנאלים, שחיברו דבריהם בפרק-זמן מאוחר של מלכות סרגון, להציגו כלוחם מובהק שערך מסע מלחמה בכל אחת משנות מלכותו. לשם כך הקדימו חלק מן המסעות וקבעום ב"ראשית המלכות" של סרגון או בשנה הראשונה

סרגון ב' מלך אשור, תבליט מארמונו בחורסאבאד